

आंबेडकरी जलसे : प्रबोधनाचे प्रभावी साधन

डॉ. स्वाती रा. सरोदे

इतिहास विभाग प्रमुख, वेणूताई चव्हाण कॉलेज, कराड.

प्रस्तावना

आंबेडकरी चळवळ ही केवळ राजकीय नाही, तर ती त्याहून अधिक शक्तिशाली, परिणामकारक आणि परिवर्तनवादी आहे. तसेच सांस्कृतिक आणि प्रबोधनात्मकही आहे. बाबासाहेबांचे विचार मानवमुक्तीसाठी अत्यंत महत्त्वाचे होते. मात्र खेड्यापाड्यात, गावकुसाबाहेर राहणाऱ्या अशिक्षित दलित वर्गापर्यंत पोहोचवणे दुर्लभ होते. वृत्तपत्र हे एक माध्यम होते आणि आहे, मात्र दलित साक्षरतेच्या मानाने किती लोक वाचून विचार समजून घेतील हा प्रश्नच होता. त्यादृष्टीने आंबेडकरी शाहिरी जलसे म्हणजे समाजप्रबोधनाचे मोठे साधन किंवा माध्यम आहे. या शोधनिबंधामध्ये आधुनिक भारताच्या जडणघडणीत आंबेडकरी जलसांचे योगदान स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

उद्दिष्टे

- आंबेडकरी जलसांचे स्वरूप व प्रेरणा अभ्यासणे.
- आंबेडकरी जलसांच्या माध्यमातून झालेल्या प्रबोधनाचा आढावा घेणे.

संशोधन पद्धती

सदर शोधनिबंधासाठी विश्लेषणात्मक संशोधन पद्धतीचा वापर केला आहे. त्यासाठी प्राथमिक व दुय्यम संदर्भ साधनांचा अवलंब केला आहे. या शोधनिबंधासाठी स्वातंत्र्यपूर्व व स्वातंत्र्योत्तर काळातील आंबेडकरी जलसांचा विचार केला आहे.

विषयविवेचन

संकल्पना व स्वरूप : जलसा या शब्दाची शास्त्रीयदृष्ट्या व्याख्या प्राध्यापक कुलकर्णी यांनी केली आहे. त्यांच्या मते जलसा गाण्याची, बजावण्याची बैठक किंवा गाण्याची मैफल (संमेलन) होय.^१ काही विद्वानांच्या मते उत्तर हिंदुस्थानातून आलेला हा कलाप्रकार होय. जलसा या प्रकाराच्या व्याख्या जरी वरीलप्रमाणे असल्या

तरी सत्यशोधकी आणि आंबेडकरी जलसा यांचा अर्थ वेगळा आहे. केवळ गाणी बजावण्याची किंवा संगीताची मैफल नाही, तसेच केवळ सभा, अधिवेशन किंवा उत्सव नाही तर त्याच्या अंतरंगात लोकसंगीत, लावणी, पोवाडा, लोकगीत, लोकनृत्य आणि लोकनाट्य आहे अशा कलाप्रकारांना जलसांचा जडणघडणीसाठी प्रमाण मानले होते. म्हणून मान्यवर कोशकारांनी 'जलसा' या शब्दाचे दिलेले अर्थ हे सत्यशोधकी आणि आंबेडकरी जलसा यांचे अंतरंग उलगडून शकत नाहीत. आंबेडकरी चळवळीच्या जलसाच्या व्याख्या किंवा अर्थ चळवळीतील अनेक विद्वानांनी स्पष्ट करून दाखविण्याचे प्रयत्न केले आहेत. आद्य आंबेडकरी जलसाकार भीमराव कर्डक यांच्या मते जलसा म्हणजे अस्पृश्यांच्या माणुसकीच्या हक्काचा सांघत इतिहास होय.^३ जलसाकार केशव सुखा आहेर, शरणकुमार लिंबाळे इत्यादींनी जलसाच्या व्याख्या केल्या आहेत. काही जलसाकार स्वतः शाहीर असत. म्हणून शाहीर आणि जलसा एकाच नाण्याच्या दोन बाजू आहेत. स्वतंत्र प्रजा, समता, न्याय आणि आत्मतेज या तत्वांनी अनुस्यूत असलेली आंबेडकरी मानसिकता म्हणजे आंबेडकरी शाहिरी होय.^३ जलसांत शाहिरीला खास पद्धतीने सादर केले जाई.

डॉक्टर आंबेडकर यांनी महाड येथे केलेल्या सत्याग्रहाने महाराष्ट्रातील अस्पृश्य दलित जनतेमध्ये मोठी जागृती निर्माण झाली. दलित वर्ग डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या नेतृत्वाखाली एकवटला. त्यांना डॉ. आंबेडकरांची तळमळ जाणवली. त्यामुळे दलित समाजातील जुनी-जाणती, शहाणी कलावंत मंडळी त्यांच्या कार्यात सहभागी झाली. शाहीर तसेच पारंपारिक तमाशे करणारे बहुतेक लोक कलाकार दलित समाजातीलच होते. त्यांना डॉ. आंबेडकर यांच्या कार्याचे महत्त्व जाणवताच त्यांनी आंबेडकरी चळवळीत उडी घेतली. लोककलेमुळे शाहिरीची रचना करणे, संवादचातुर्य, विनोद, अभिनय, हास्यनिर्मिती, संगीत इत्यादी कला त्यांच्याकडे होत्या. त्यांनी पारंपारिक तमाशातील अध्यात्मिक प्रेरणा सोडून दिली आणि डॉ. आंबेडकर यांची प्रेरणा स्वीकारली.^५ त्यांनी प्रथम गणपतीचे स्तवन गायचे सोडून त्याठिकाणी भीमवंदना सुरू केली. बळीराम कदम या जलसाकारांनी

प्रथम वंदन तुज भिमराया,
अमुच्या वरती असू या छाया

हे बाबासाहेबांचे वंदनगीत सन १९३५ पासून गाण्यास सुरुवात केली. प्रत्येक जलसाकाराचे वेगळे वंदन गीत असे. पण त्याचा ढाचा मात्र एकच होता. तत्कालीन आंबेडकरी विचारधारेचे महाराष्ट्रात जवळपास तीस महत्त्वाचे जलसेकार होते.^५ जलसाकारांनी आंबेडकरी प्रेरणेतून आपला सादरीकरणाचा आकृतीबंध निश्चित केला. डॉ. आंबेडकरांचे विचार गोरगरिबांपर्यंत पोहोचविणे व त्यांच्यात जागृती निर्माण करणे हे आंबेडकरी जलसाचे ध्येय होते. हे प्रबोधन मनोरंजनाच्या माध्यमातून झाले तर लोक मन लावून ऐकून घेतात म्हणून जलसाकारांनी तमाशाचा ढाचा वापरला आणि त्यातही बतावणीचा फार्स उचलला. तमाशातील मावशीचे पात्र आंबेडकरी जलसातून पुरोगामी आणि दलितांचे प्रतिनिधित्व करण्यासाठी वापरण्यात आले. सांगाड्या जलशातून उपहासगर्भ विनोद करून आंबेडकरी विचार तळागाळातील लोकांपर्यंत पोचवण्याचे काम करू लागला.^६ आंबेडकरांचे सहकारी त्यांच्यासह सभा संमेलने, परिषदा, भाषणे, सत्याग्रह, आंदोलन, लेखन इत्यादी

मध्ये व्यस्त असताना जलसाकार गावोगावी फिरून आंबेडकरांचे विचार तळागाळातील निरक्षर, अंधश्रद्धाळू दलितांपर्यंत साध्या-सोप्या रंजक व त्यांच्याच बोलीभाषेत समजावून सांगत होते.

जलसाच्या माध्यमातून प्रबोधन

महाराष्ट्रात सामाजिक प्रबोधनाच्या चळवळीत जाती निर्मूलनाच्या फुले-आंबेडकरी आंदोलनात जलसे आणि दलित शाहिरीचे फार मोठे योगदान आहे. हे जलसाकार शाहीर कलावंत म्हणजे दलित समाजाचे जागलेच होते.^७ तत्कालीन दलित जीवनाच्या वास्तव स्थितीगतीला सामोरा जाणारा 'जलसा' हा एक प्रभावी कलाप्रकार समाजाचा आरसा होता.

आंबेडकरी जलसापूर्वी सत्यशोधकी जलसाकार रामचंद्र घाटगे यांनी सोलापूर, उस्मानाबाद, कारी, तडवळे परिसरात मोठ्या धाडसाने जलसा चळवळ रुजविली. त्यांच्यापासून प्रेरणा घेऊन बळीराम बुवा कदम, नरहरी कदम यांनी आंबेडकरी जाणिवेचे जलसे सुरू केले. आंबेडकरी जलशांनी दलित समाजात नवीन ऊर्जा व अस्मिता निर्माण करून स्वत्वाचे भान दिले. झोपलेल्या दलितांना जागे केले. त्यांनी जलसाच्या माध्यमातून दलितांमध्ये आंबेडकरी तत्त्वज्ञान पेरले. अगदी बाबासाहेबांच्या भाषणमंचावरूनही जलसे सादर झाले. प्रसिद्ध जलसाकार भीमराव कर्डक यांच्या जलसातील प्रबोधन सामर्थ्य पाहून स्वतः डॉ. आंबेडकर यांनी 'माझ्या दहा सभा मिटिंग आणि कर्डक व मंडळींचा एक जलसा बरोबर आहे' 'असे उद्गार काढले होते. कर्डक यांनी आपल्या सहकार्यांशी विचारविनिमय करून १४ जानेवारी, १९३१ रोजी नाशिक जिल्हा युवक संघ संगीत जलसा मंडळीची स्थापना बी.बी.डी., चाळ नंबर चार, नायगाव, दादर मुंबई येथे केली. त्यांनी महाराष्ट्रात शेकडो कार्यक्रम करून बाबासाहेबांचे विचार गावागावातील झोपडीपर्यंत पोहोचविले. विदर्भात किसन फागु बनसोडे दलित समाजातील महार जलसाकाराने सत्यशोधकी धरतीवर तमाशा सुरू केला होता. त्यांनी एकमेकांना भेटल्यानंतर 'जोहार मायबाप' म्हणण्याची पद्धत बदलून त्याऐवजी 'जय-भीम' म्हणण्याची पद्धत रूढ केली.^९ अंधकवी बनसोडे, अर्जुन हरी भालेराव, हरिभाऊ तोरणे इत्यादी जलसाकारांनी आंबेडकरी जलसाची धग तेवत ठेवली. भालेराव मास्तरांचा जलसा पाहून अनेक अस्पृश्य बांधवांनी महारकी आणि वतनदारी झुगारून दिली हे काही लहानसहान परिवर्तन नव्हते.^{१०}

सन १९३१ ते १९५६ पर्यंत आंबेडकरी चळवळीत जलसाकारांनी आपला ठसा कायम ठेवला. परंतु १९५६ मध्ये धर्मांतर झाल्यावर जलसांचे अवतार कार्य संपले. आंबेडकरी विचारांचे वहन करणारा जलसा स्वातंत्र्योत्तर काळात क्षीण झाला, पण नष्ट झाला नाही. सन १९६० नंतर मराठीत रूढ झालेल्या दलित रंगभूमी नाट्य प्रवाहात आंबेडकरी जलसांचे अंतरंग प्रकट झालेले दिसून येते.

निष्कर्ष

१) आंबेडकरी जलसाकारांनी लोककला व लोकभाषांचा वापर करून डॉ. आंबेडकरांचे विचार तळागाळातील दलित वर्गापर्यंत पोहोचविले.

२) आंबेडकरी जलसागारांच्या प्रयत्नांमुळे झोपी गेलेला दलित वर्ग जागा होऊन आपल्या हक्कांसाठी लढण्यास तयार झाला व डॉ. आंबेडकर यांच्या पाठीशी संघटित झाला.

३) आंबेडकरी जलसांमुळे दलित वर्गात प्रबोधन होऊन त्यांनी महारकी वतनदारी सोडून आत्मोद्धाराचे आणि शिक्षणाचे मार्ग स्वीकारले.

संदर्भ

- 1) कुलकर्णी कृ.पा., मराठी व्युत्पत्ती कोश, पृष्ठ ३०५
- 2) कर्डक भिमराव, आंबेडकरी जलसे : स्वरूप व कार्य, अभिनव प्रकाशन, मुंबई, १९७८, पृ. ४
- 3) करहाडे (डॉ.) सदा, दलित साहित्याची चिकित्सा, कैलास पब्लिकेशन्स, औरंगाबाद, आवृत्ती द्वितीय, २००७ पृष्ठ १२३
- 4) महाजन, प्रा.प्यंबक व इतर (संपा.), अखिल भारतीय दलित नाट्य संमेलन अध्यक्षीय भाषण, सुगावा प्रकाशन, पुणे, आवृत्ती १९८५, पृष्ठ ३६
- 5) मोरे डी.ए., मराठवाड्यातील दलित चळवळींचा इतिहास : एक अभ्यास, पुणे विद्यापीठास सादर केलेला अप्रकाशित पीएचडी प्रबंध (१९५० ते २०००), २०१०
- 6) कवठेकर बाळकृष्ण व मोहरीर ल.का. (संपा.), लोकप्रज्ञा अविष्कार आणि स्वरूप, प्रकाशन डॉ. प्रभाकर मांडे, अमृत महोत्सव समिती, औरंगाबाद, पृष्ठ १३३
- 7) ठाकूर भगवान, आंबेडकरी जलसे, सुगावा प्रकाशन, पुणे, प्रथम आवृत्ती २००५, पृ. प्रास्ताविक
- 8) कर्डक भिमराव, पूर्वोक्त, पृष्ठ ३, प्रास्ताविक
- 9) शहा घनश्याम (संपा.), दलित आयडेंटिटी अँड पॉलिटिक्स, सुनंदा कोगेकर (दलीतांची अस्मिता आणि राजकारण), डायमंड पब्लिकेशन, पुणे, २००८ पृष्ठ ५६
- 10) मोरे डी.ए., पूर्वोक्त, पृ. ११